

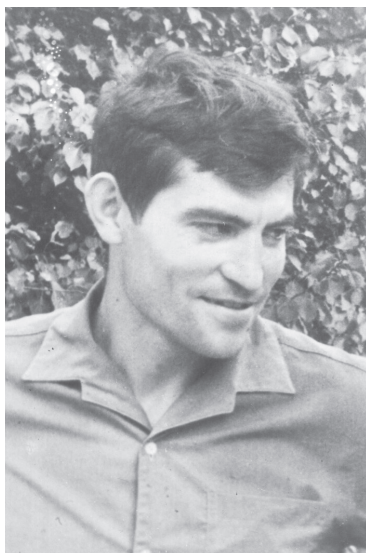
Ігор Мельниченко

к. ф. н., ІЛ НАНУ

«ПАТОЛОГІЧНО ЧЕСНІ» — ВАСИЛЬ СТУС І ВАЦЛАВ ГАВЕЛ — АСПЕКТИ СПРОТИВУ ТОТАЛІТАРИЗМУ В КОНТЕКСТІ РУХУ «ШІСТДЕСЯТНИЦТВА»

Ці дві постаті майже відразу стали знаковими для «шістдесятників» в обох країнах. Проте попри типологічне несприйняття ідеологічного тоталітарного тиску і прагнення свободи в обох, були й певні риси які відрізняли їх один від одного та й від решти їх побратимів у тому доволі вимогливому з моральної точки зору середовищі. Екзистенціальне прагнення правди в усіх її проявах зумовило нечуттєвість до грубого насильства ідеологічної машини.

Насамперед потрібно зрозуміти психологічне підґрунтя особистості обох. Якщо Стус (1938 р. н.) гостро й емоційно реагував на будь-який прояв несправедливості в навколишньому світі через складні обставини після-воєнного селянського життя. То Гавел навпаки — підходив до вирішення нагальних питань з обережністю. Після 1945 р. родина Гавелів втратила соціальний і матеріальний ґрунт під ногами — вся їх власність була націоналізована. Такий різкий перехід не міг не позначитись на психології юного Вацлава (1936 р. н.). Він не знав кому можна довіряти а кому ні.

Ще одним суттєвим чинником для чеського та українського шістдесятництва стала проблематика яка постала перед ними відразу після виникнення цього руху. Основним питанням українського дисидентського руху стало збереження національної ідентичності та української мови. Особливо гострим воно було для Стуса як для вихідця з теренів Донбасу, де вони піддавалися особливо нещадному тиску.

Для чехів національна проблематика на час існування руху «шістдесятників» вже давно не мала такої гостроти як в Україні. За майже 200 років, які пройшли з часів Чеського національного Відродження кін-

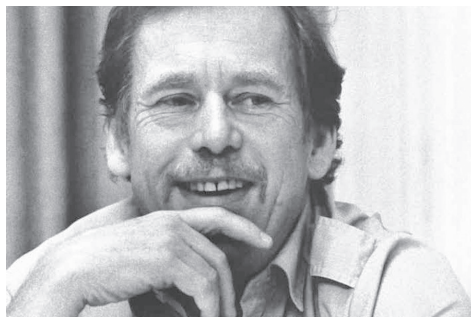
ця XVIII-першої половини XIX стол. чехи довели світу своє право на існування як нації, своєї мови та культури. Це право не заперечували навіть нацисти під час Протекторату. Вони лише ставили чеську в підпорядковане становище.

Чеська політична й інтелектуальна еліта, що залишилась на батьківщині певний час мала ілюзії стосовно справжніх намірів німецької влади щодо чеських земель, які вміло використовувались

Берліном. Особливо на початку німецького панування.

Однією із таких ілюзій була мрія багатьох чеських державних мужів про німця як «справедливого ленного володаря» або «коректного партнера» для чеха.¹ Увечері 15 березня 1939 р. на засіданні уряду «державний президент» Еміль Гаха (не зважаючи на брутальний тиск, якого він зазнав у Берліні при зустрічі з Гітлером) зовсім не був пригніченим щодо зникнення Чехословаччини. Він виключав модифікацію чеської державності до колоніального статусу, бо «ми біла раса».² Він вважав, що чехи матимуть в рейху широку автономію, а перебування німецьких військ буде тимчасовим. І навіть не зважаючи на те, що вже 16 березня був проголошений Статут протекторату Чехії й Моравії, який шокував багатьох чеських діячів, чеська влада продовжувала лінію на міжнародну легітимізацію окупаційного режиму.³

Гаслом чеського протекторального уряду і президента Гахи стало «Бути добрим чехом і добрим громадянином німецької Імперії». Для австрославіста і християнського універсаліста Гахи саме існування чеської державності було неприродною аномалією. Гахівське середовище хотіло оновити середньовічне квазідержавне утворення Священна Римська імперія і намагалось легітимізувати існування протекторату саме у зв'язку із цією ідеєю.⁴ Вони намагалися втілити в життя ідею дотримання по відношенню до чехів принципу

охорони його прав більшим німецьким народом. Чехам як вассалам німців мали гарантувати автономні права.⁵

Умови існування чеського суспільства в період Протекторату значно відрізнявся від умов габсбурзької монархії. Будь-яка політична діяльність була заборонена, преса була повністю підконтрольною Берліну, чеська мова на побутовому рівні зазнавала утисків. Фактично для національного самовираження чехам був виділений дуже вузький діапазон в затінку німецької мови і культури.

Чеська мова виступала в ролі своєрідного коду, що не був доступний для іноземців. Німці просто не могли зрозуміти природу чеського сміху. Тим більше в таких жорстоких умовах. Навернення чехів до рідної мови було швидше інстинктивним жестом в обставинах, коли внутрішнє напруження досягало апогею і власна еліта заплуталась в своїх політичних поглядах. Каламбури і насмішки воєнного часу регулярно виникали з будь-якого важливого суспільного приводу. А механізм їх виникнення був схожий на фольклорний. Люди їх сприймали, змінювали, доповнювали і поширювали далі.⁶ Ось лише кілька прикладів такої народної творчості. Саму назву форми нового державного утворення *protektorát* чехи швидко переробили на *protentokrát*⁷, тобто чехи не вірили в довготривалість «нового порядку». Його німецьку назву

¹ *Obraz Němce a Německa v protektorátní společnosti a v československém odboji // Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století.* editoři Jan Křen, Eva Broková. — Praha: Karolinum, 1998. — S. 207.

² Там само — S. 208.

³ Напр. уряд в повному складі взяв участь в параді вермахту на Вацлавській площі, а фотографія із рукописанням Гітлера і «чехословацького Жижки» міністра оборони генерала Сирового обійшла всі світові інформаційні агентства.

⁴ *Obraz Němce a Německa v protektorátní společnosti a v československém odboji // Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století.* editoři Jan Křen, Eva Broková. — Praha: Karolinum, 1998. — S.210.

⁵ Там само.

⁶ Jílek F. *Čeština je jazyk vtipný.* — Praha: Mladá fronta, 1958. — S. 115.

⁷ «На цей раз» або «цього разу».

Böhmen und Mähren (Чехія й Моравія) самі чехи висловлювали як *vetem a berem* (візьmemo й беремо) — недвозначний натяк на грабіжницьку сутність гітлерівського режиму.¹ Такі двомовні ігри слів виникали на кожному кроці. Якщо за Австро-Угорської імперії вони були свідченням мультикультурального контексту (див. цитати із «Пригод бравого вояка Швейка») і майже не мали негативного забарвлення, то у період німецької окупації вони були свідченням відвертої неприязні й ненависті до протекторальних властей і всіх, хто їх підтримував. Німецькомовні назви на вулицях стали об'єктом злих жартів. Наказ нових властей писати назви спочатку німецькою, а потім чеською призводили до непорозуміннь. Напр. стоматолог мусив писати на вивісці «*Zähne — Zuby*», що чеською звучало загрозливо «*(Він) зігне (увігне) зуби*»². Кондуктор в трамваї при оголошенні зупинки, назви яких було неможливо перекласти не без іронії говорив: «Флора — Флора. Перше — німецькою».

В Україні ж мовна ситуація була набагато гіршою. Українська ідентичність піддавалась брутальному тиску. Щоб ідентифікувати себе українцем і розмовляти українською потрібно було мати неабияку сміливість і витримку. Чого не скажеш про чехів. Після 1945 р. питання національної та мовної ідентифікації для них у великій мірі було закрите. Російську вивчали в школах і розуміли в побуті але тиску на чеську не було.

Об'єднуючим чинником для шістдесятників обох країн стали пошуки правди в постсталінському ідеологічному середовищі, звільнення від задушливої, гнітючої атмосфери брехні в усіх сферах суспільного життя. Але такі пошуки піддавались нещадному переслідуванню з боку каральних органів держбезпеки. Особливо жорстоко в цьому розумінні поводитись органи КДБ СРСР. Дисиденти і правозахисники за свою діяльність отримували

гігантські терміни ув'язнення, суди над ними були переважно пародіями на правосуддя. Якщо порівняти їх з аналогічними процесами у Чехословаччині постсталінського періоду, то з'ясується що вирoki там були м'якшими. Р. Мокрик зазначає: «Незважаючи на те, що правлячий режим в Чехословаччині був «лояльніший» ніж всередині Радянського Союзу — участь в правозахисному русі це був апіорі тонкий лід. Після того, коли в 1978 році підписанти Хартії створюють ще одну організацію — Комітет для захисту несправедливо переслідуваних (VONS), Гавел разом з соратниками прямує до в'язниці».³

Правдолюбство стало об'єднуючою рисою як для Гавела так і для Стуса, але способи її відстоювання дещо відрізнялися, бо впливали з особливостей каральної системи Чехословаччини та СРСР. В Чехословаччину ця система була все ж привнесена, про що свідчать політичні процеси поч. 50-х рр. Інструктори приїздили саме з СРСР, але перевершити «вчителів» було майже неможливо.⁴

Якщо в Україні каталізатором переслідування дисидентів стала акція непокорі в київському кінотеатрі «Україна» перед показом фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», то для Чехословаччини ним стало формулювання і підписання групою дисидентів фундаментального правозахисного документу «Хартія 77», який був покликаний формалізувати принципи дисидентського руху Чехословаччини, його основні завдання.

І хоча проблематика яка стояла перед цими двома національними відгалуженнями «шістдесятництва» і дисидентського

¹ Jílek F. — S. 120.

² Jílek F. — S.123.

³ Радко Мокрик «Сила безсилых» Вацлава Гавела // https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/10/6/153042/view_print/

⁴ Мілада Горакова. Вбивство за рішенням суду // Радомир Мокрик. Чеські історії XX століття / Передмова Б. Зілінського.- К.: Дух і літера, 2024. — 368 с. — С. 167

руху в обох випадках мала свою специфіку, все ж були фундаментальні поняття, які їх об'єднували. Напр., свободи в загальнофілософському розумінні та правди в тому ж аспекті. От що зустрічаємо в листах В. Гавела до дружини із в'язниці: «вчора мені вдалося подивитися одну цікаву річ (всі її засудили як дурощі) — радянський телефільм за театральною п'єсою (автора по імені я знаю, але зараз не можу це ім'я пригадати) про Барона Мюнхаузена¹. Барон Мюнхаузен представлений в ньому як поет життя, мрійник, фантаст, який відмовляється пристосовуватись до умовностей світу та обстоює свою *правду*. Просто як хтось, хто вирішив битися головою об стіну і є дуже незручним для заспаної більшості з її «філософським» кредо — обуха батоном не перебити. Його можуть вшановувати і ушляхляти лише після смерті, коли він вже не буде небезпечним. Це було таке собі ушляхляння всіх російських мрійників, ідеалістів та революціонерів, яких у час, коли вони жили переслідували і яким пізніше ставили пам'ятники. Добре продумана. А головне — добре зіграна і поставлена (удостоєна якихось премій)».²

О. Пеленська зазначала: «Вацлав Гавел — дисидент, політик і президент, який до кінця життя не зрадив своєму головному принципу — моральності в політиці. Його слова «Правда переможе» стали своєрідним заповітом, який нині переживає непрості випробування російською агресією й непередбачливістю викликів технологічних революцій. Та де б Вацлав Гавел не був — на майдані у Києві, у США на зустрічі в Білому домі чи виступаючи в ООН, він не втомлювався переконувати — «Правда переможе!». Моральна політика — головна

сила зброї Гавела, його заповіт, який допомагає не зійти з дороги».³

Для Стуса ж питання правди не було суто філософським чи мистецьким. Воно супроводжувало його все трагічне життя: «Василя Стуса часто називають “людиною без шкіри”, “оголеним нервом / сумлінням”, а все тому, що він гостро відчував фальш, брехню, чужий біль і не міг замовчувати правду».⁴

До питання правди Гавел періодично повертається у своїх листах до питання правди в усіх її проявах. Напр.: «Поняття «відповідальності» — ключове у світобаченні Гавела. До геніального просто він пояснює цю відповідальність в «Листах Ользі» В одному з листів він запитує свою дружину:

Вацлав Гавел: «Люба Ольго, чому, зазвичай, коли ми їдемо трамваем абсолютно самі, і є цілком очевидним, що ніхто не зможе нас зловити на безбілетному проїзді — ми, все ж нехай і після певного внутрішнього вагання, оплачуємо проїзд?»

Як кожен поважаючий себе філософ-мислитель, Вацлав Гавел задає питання співрозмовнику — але сам дає відповідь на нього:

Вацлав Гавел: «Людська поведінка завжди несе в собі сліди, яскраво виражені чи не дуже, певного чуттєвого припущення чи внутрішнього відчуття «тотальної інтегрованості буття, ніби людина впевнена, що все якось є впорядкованим, що все має

³ 85 років від народження Вацлава Гавела. Він підтримував Україну і критикував Росію підтримував Україну // <https://www.radiosvoboda.org/a/vatslav-havel-pro-ukrayinu-i-rosiyu/31492441.html>

⁴ WIKI бібліотека // https://www.facebook.com/wikibibliotekalviv/photos/%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B8-%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%BC-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BC-%D1%86%D0%B5-%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B8%D1%82%D1%8C-%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B8-%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D0%BC-%D1%8F-%D0%B6-%D0%B4%D0%BE-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%96-%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%81%D1%8F/634972312213473/?_rdr

¹ Очевидно йдеться про кінофільм «Тот самый Мюнхаузен» («Мосфільм», реж. М. Захаров за п'єсою Г. Горіна, 1979) — з О. Янковським у головній ролі.

² Гавел, Вацлав. Листи до Ольги. / Пер. з чеської І. Мельниченка і Т. Окопної, — Київ: Лаурис, 2015. — 386 с. — С. 132.

власні джерела та причини, свої пояснення, свої обставини і свої сенси, що все є десь цілковито відомим, що все є вкоріненим в якомусь джерелі, джерелі буття, що все є незнищено присутнім на абсолютному горизонті буття».¹

І в житті Стуса і в житті Гавела є моменти, після яких вороття назад вже не було і які визначили їхню долю наперед до кінця. Для Стуса це акція в кінотеатрі «Жовтень» перед демонстрацією фільма Параджанова «Тіні забутих предків»: «У звіті КДБ також ішлося про особу, яка після закінчення демонстрації фільму стала вигукувати: «Де ж правда? Чому не дають говорити правду?»

Цією особою виявився Василь Стус. Це дійство стало першим протестом на масові політичні репресії в Радянському Союзі у післявоєнний час. За участь у цій акції поета відраховували з аспірантури.²

Для Гавела такою точкою неповернення стало формулювання разом з філософом

Я. Паточкою та відкриття до підписання «Хартії 77» — правозахисного документа, який став підґрунтям для заснування чехословацької неофіційної громадянської ініціативи, яка критикувала політичну та державну владу за порушення особистих і громадянських прав та спонукала до дотримання Чехословаччиною підписаного Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі в Гельсінкі.³

Психологічно Гавел і Стус були зовсім несхожими людьми. Але їх типологічно об'єднує потяг до правди і свободи, який вони пронесли через усе своє життя. Свої принципи вони відстоювали в найнесприятливіших умовах тоталітарної дійсності радянського і чехословацького варіантів. А Гавел доклав усіх зусиль щоб перенести їх в політику — царину де їх обстоювати дуже важко і послідовно робив це аж до своєї смерті в скромному замиському будиночку. ■

¹ https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/10/6/153042/view_print/

² «Чому в СРСР ненавиділи Василя Стуса: цікаві факти з життя поета»/ <https://www.rbc.ua/rus/stylar/chomu-srsr-nenavidili-vasilya-stusa-tsikavi-1704541910.html>

³ https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F_77